

Velimir RADOVIĆ

Hercegnovski kraj u historiografiji radničkog pokreta i NOB-e

I hercegnovski kraj kao, uostalom, i svaki naš drugi kraj stvarao je, takoreći, istoriju u toku NOR-a i Narodne revolucije 1941-1945. godine. Njegov Mjesni komitet KPJ organizirao je i rukovodio ustankom 1941. i 1942. godine. Narod ovoga kraja učestvovao je masovno u borbi protiv okupatora i njegovih saradnika, borio se za novo društvo, za socijalizam. U toj pobjedonosnoj borbi bilo je, prirodno, i oseka, jer je taj sukob bio i rat i revolucija istovremeno, strahoviti oružani sudar do zuba vojnički naoružanog i brojno jačeg neprijatelja i golorukog naroda. I to je tako svuda bilo, u svim krajevima naše zemlje.

U toj neravnoj borbi, sigurno jednoj od najjedinstvenijih u novijoj istoriji, i to ne samo naših naroda i na našem tlu, pobijedila je revolucija, narod. I to zato, jer su se na čelu ustanka našli komunisti, članovi KPJ, ti, radničkoj klasi i Partiji neizmjereno odani i disciplinirani kadrovi, duboko odgovorni i svijesni zadataka koji su se u tom sudbonosnom času pred njih postavili.

Ta teška borba naroda Jugoslavije, na čelu koje je stajala KPJ i drug Tito, već ima svoju historiografiju koja je naučno istražuje, opisuje, osvjetljava i tumači. Njen zadatak nije lak. Ona mora da istinito prikaže i marksistički objasni tu našu oslobodilačku i revolucionarnu borbu, kako sadašnjim generacijama tako i onima koje će doći.

Nedavno je Vladimir Bakarić u jednom govoru istakao da je ustanak naroda Jugoslavije direktni nastavak predratnog revolucionarnog rada i borbe komunista i ta se činjenica ne smije zapostaviti, naročito u našoj historiografiji. Povod ovoj raspravi i jeste baš historiografija i to ona koja tretira našu blisku lokalnu prošlost. Ovakvi historiografski radovi sa lokalnim temama javljaju se često i za njima postoji naučna potreba, a i interes čitalaca.

Kulturno-prosvjetna zajednica Niša, ocijenivši to potrebnim, postavila je tu skoro na dnevni red svoju lokalnu historiografiju i to

onu koja raspravlja o periodu NOB-e. Interesatno je da je na tom sastanku utvrđeno da je pisanje o njihovoj NOB-i bilo subjektivističko, da su na to pisanje uticale pojedine ličnosti, da je bilo lakirovke, da niko nije analizirao fenomen četništva itsl. Dakle, hrabro i otvoreno, u interesu istorijske istine. Našoj oslobodilačkoj borbi i revoluciji nijesu potrebna nikakva uljepšavanja, ona im, naprotiv, mogu samo štetiti.

I radnički pokret između dva svjetska rata i NOB-a u ovom našem hercegovačkom kraju imaju već svoju historiografiju. O njima je pisano u vidu članaka, ogleada, monografija i čak doktorskih disertacija.

Ono što je izvan historiografije, a korisno je pomenuti da bi stekli jednu cjelovitiju sliku o opštoj prezentaciji ovih perioda naše istorije, bilo je aktuelno i stalno prisutno i govori o brizi koja se posvećuje NOB-i i radničkom pokretu. Pored onoga što je učinila narodna vlast, tu velikih zasluga imaju: boračka organizacija, opštinski komitet i njegova istorijska komisija, kulturne ustanove i pojedinci.

Neki motivi iz borbe našeg kraja poslužili su kao inspiracija za umjetničku obradu, bilo u književnosti, bilo u vajarstvu i slično.

NOB-i i radničkom pokretu posvećivane su mnoge izložbe, komemoracije i druge prigodne svečanosti, govori, predavanja i dr. Posebna pažnja je poklonjena obilježavanju ulica, škola i drugih javnih objekata imenima prvoboraca, spomenicima i spomen-obilježjima, podignutim skoro u svim mjestima našeg kraja.

Direktno povezano sa historiografijom je i pitanje njenih izvora: arhivske dokumentacije i memoarske građe. U poslijeratnom periodu prikupljena je i registrovana skoro sva arhivska građa koja svjedoči o borbi ovog kraja u drugom svjetskom ratu. Takođe je prikupljeno i nešto memoarske građe koja govori sama za sebe ili dopunjuje izvornu arhivsku dokumentaciju.

Dvije kulturne ustanove u Herceg-Novom imaju organizovana specijalna odeljenja za NOB-u i radnički pokret.

Dakle, postoji historiografija koja se bavi našim krajem i niz drugih službi i faktora koji rade na pomenutom dijelu istorije. Čak postoje i domaći kadrovi koji su se bavili i bave ovom historiografijom. A i danas ima sredina gdje je znatno manje postignuto u ovoj oblasti, gdje nema ni ustanova koje se time bave, gdje je vrlo malo ili nimalo prikupljeno arhivske građe, sjećanja, eksponata i dr.

Ovo smo naveli zbog toga što i danas ovdje kod nekih postoji mišljenje da je malo postignuto na ovom polju. Motivi tih nezadovoljstava su različiti: kod jednog većeg dijela iskrena želja da se što više postigne i otrgne od zaborava naša bliska slavna prošlost, kod drugog neobaviješenost jer nijesu sve pročitali, kod trećih nepozna-

vanje osnovnih postavki historiografske nauke, zatim subjektivizam kod četvrtih jer oni nijesu nigdje pomenuti itd.

Do danas su o NOB-i u ovom kraju pisali: Savo Orović — *Orjenski bataljon*, Špiro Doklešić — *Orjenski bataljon*. Oba ova rada izašla su kao duži članci u časopisu »Istorijski zapisi«. Špiro Doklešić je objavio i biografiju — *Nikola Đurković i narodnooslobodilačka borba u Boki*, u obliku male brošure. Marija Crnić i Velimir Radović napisali su i objavili knjigu — *Orjenski partizanski bataljon*. Dr Dušan Živković objavio je knjigu *Boka Kotorska i Paštrovići u narodnooslobodilačkoj borbi*. Mato Petrović je napisao duži članak — *Prva faza borbe za narodno oslobođenje u Boki Kotorskoj*, u listu »13 jul«. Neki drugi članci i sjećanja objavljujvana su po listovima, zbornicima i časopisima i u svima njima se na neki način evociraju uspomenne iz borbe u ovom kraju.

Iz istorije predratnog radničkog pokreta objavljeno je do sada dosta. Tako su o tome pisali: dr Dragoje Živković, dr Jovan Bojović, dr Slavko Mijušković, dr Dimo Vujović, dr Čedomir Pejović (doktorska disertacija), Velimir Radović i dr. Svi ovi radovi su pisani sa naučnim aparatom. Svakako da je na ovakvo često naučno raspravljanje o ovom periodu uticalo i postojanje sređene arhivske građe, sačuvane u Istorijskom arhivu Kotora, Arhivu Herceg-Novoga, arhivskom odjeljenju Istorijskog instituta u Titogradu i drugim institucijama. Tretirano je dosta tema. Dovoljno je reći da je pomenuta disertacija zahvatila cjelokupan istorijat radničkog pokreta između dva rata, iako je takva tema neuobičajena za jednu doktorsku disertaciju.

Svi ovi historiografski radovi, kako oni o predratnom revolucionarnom radničkom pokretu tako i oni o NOB-i, rasvijetlili su mnoge momente iz ove naše bliske lokalne prošlosti, istakli dosta činjenica koje govore o snažnom radničkom pokretu ovdje, u doba stare Jugoslavije i upornoj oslobodilačkoj borbi i revoluciji u toku rata 1941—1945. godine. U svim ovim radovima istaknuta je odlučujuća organizatorska i rukovodeća uloga KPJ i njenog CK na čelu sa Titom.

Najviše je pisano o Orjenskom partizanskom bataljonu što je sasvim razumljivo, s obzirom na njegova borbena dejstva i moralno političku ulogu tokom 1941. i 1942. godine, u sred okupatorove anektirane teritorije, tvrđave, kakva se Boka Kotorska od ranije smatrala kao vojno-pamorska baza.

Pisano je i o ličnosti Nikole Đurkovića, čija je komunistička aktivnost, ovdje, od 1936. do januara 1943. godine, izvanredan primjer šta može značiti jedna ličnost, jedan autoritet, kada u sebi odrazi objektivne istorijsko-društvene tokove, težnje i interese radničke klase i seljaštva. Čovjek, čiji su intelektualni, moralni i politi-

čki kvaliteti mnogo doprinijeli da ustanak u ovom kraju bude masovan.

Jedna knjiga, ustvari doktorska disertacija, obradila je istoriju NOB-e u Boki Kotorskoj i Paštrovićima od 1941. do 1945. godine.

Niz drugih članaka, sjećanja i hronika opisuju NOR u našem kraju. Tako se u Arhivu Herceg-Novoga čuvaju hronike Kruševica, Ubala, Mokrina, Svrčuga, Luštice i dr. Postoje i pisana sjećanja, naročito o predratnom radničkom pokretu, a nalaze se u arhivskom odjeljenju Istorijskog instituta u Titogradu, Istorijskom arhivu u Kotoru i Arhivu Herceg-Novoga, muzejima, arhivima opštinskih i bivših sreskih komiteta i drugdje. U najnovije vrijeme napisali su zapažena sjećanja iz revolucionarnog rada u hercegnovskom i kotorskom kraju Tonči Lukateli i Antun Matković.

Sačuvan je i original dnevnika partizana, borca Orjenskog bataljona Manojla Manojlovića, na osnovu koga je jedan novinar izdao knjigu *Vrijeme ratno Manojla Manojlovića*, koja je nagrađena ali koja je izazvala i neka nezadovoljstva i polemiku preko lista »Pobjeda«.

Ovdje nijesu navedeni i mnogi drugi napisi, koji bilo posredno bilo neposredno govore o događajima iz istorije našeg kraja. Tako naprimjer, magistar Gojko Miljanić u knjizi *Nikšićki NOP odred*, prirodno, piše i o Orjenskom bataljonu, ali na nekim mjestima netačno i aljkavo, što opet izaziva dokumentovanu kritiku takvog pisanja u zborniku »Boka«.

Malo je pisano i objavljeno o Bokeškoj narodnooslobodilačkoj udarnoj brigadi, formiranoj 5. oktobra 1944. godine u Konjskom (Hercegovina), koja je završila svoj ratni put na Kosovu, u predjelima Peći i Đakovice. Ona se i poslije zvaničnog završetka rata borila protiv balističkih bandi sve dok konačno ova oblast nije očišćena od njih. Ova jedinica nije još dobila svoj adekvatan tretman u istoriografiji. Bokeška brigada je rezultat, kruna sveg prethodnog narodnooslobodilačkog pokreta u Boki Kotorskoj, borbi i ratnih iskustava Orjenskog bataljona, Kotorsko-primorske čete, odnosno Primorskog bataljona u sastavu Lovćenskog odreda. Zatim aktivnosti ilegalnih partijskih radnika tokom 1942, 1943. i 1944. godine, borbi i patnji bokeljskih zatvorenika i interniraca, Orjenskog odreda iz logora u Udinama i grupe bokeških bataljona. U brigadi su se stekli borci iz svih mjesta Boke Kotorske i Paštrovića. Ona je imala takav kadrovski sastav koji je, pored vojničke i političke, izvršio i značajnu kulturno-prosvjetnu ulogu i bio veliki propagator bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti. Brigada je imala i svoj list, kulturnu ekipu i muziku.

Komandant ove brigade bio je Božo Jovanović, a politički komesar Mato Petrović.

U vezi sa pisanjem o ovoj jedinici interesatno je pitanje arhivske građe o njoj. Ona je formirana u onom vremenu kada se već mogla sačuvati dokumentacija. Koliko smo mi obaviješteni te građe nema u arhivima Boke Kotorske, a ni drugdje. Dakle nema je u onim ustanovama koje su jedino kompetentne i odgovorne za čuvanje arhivske građe. Pričalo se ranije da se ta dokumenta nalaze u privatnim rukama. Koliko je to tačno i da li je uopšte tačno ne znamo, ali je nenadoknativa šteta ako je nestala, jer po onoj izreci koju su sročili stari Latini »ono što nije zapisano ne postoji«.

Orjenski odred čije je osnove položila partijska organizacija bokeljskih i hercegovačkih interniraca u logoru u Udinama, u Italiji, zapostavljen je, takođe, u historiografiji. Prvo kao internirski bataljon, a kasnije kao Orjenski odred, samostalno ili u sastavu slovenačkih i dalmatinskih jedinica, ova primjerno organizirana jedinica probijala se tokom 1943. i početkom 1944. godine od Udina preko Slovenije, Dalmacije, Bosne, Like, Gorskog kotara, otoka i Hercegovine, dok nije stigla na teritoriju Crne Gore, u zonu Grahova. Od ovih boraca i rukovodilaca i Bokelja iz drugih jedinica biće formiran prvo jedan bataljon, pa zatim grupa bokeških bataljona, u sastavu Primorske operativne grupe, odnosno kasnije Bokeška brigada.

Ovaj internirski bataljon, kasnije Orjenski odred, vodio je niz teških borbi sa neprijateljem na kopnu i otocima i imao žrtava. Jednom prilikom, zahvaljujući budnosti komunista, uspio je raskrinkati grupu od desetak Čerkeza koji su se bili prijavili u njegove redove da se bore protiv Njemaca, a koji su u stvari bili tu poslani kao njemački diverzanti. Odred se bio našao drugi put u smrtnoj opasnosti u vezi sa provalom u kotarskom komitetu Dubrovnika, kada su otkrivene neke zavrbovane gestapovke, koje su Njemcima otkrile plan puta odreda ka Crnoj Gori. I ova opasnost je oklonjena, zahvaljujući opreznosti i budnosti komunista u Odredu.

Komandant ove borbene internirske jedinice bio je Vlado Peđić, a politički komesar Milenko Radović. Interesantno je da je u Drvaru vojne i partijske rukovodioce ove jedinice primio načelnik vrhovnog štaba Arso Jovanović, odnosno člana Politbiroa CK KPJ Ivan Milutinović. Ivan Milutinović je ispoljio veliku pažnju i brigu za ovu jedinicu. On je žarko želio i nastojao da ovi stari Orjenci budu prebačeni na teritoriju Orjena pa je, zahvaljujući njegovim naređenjima i savjetima, pored ostalog, kasnije i formiran Orjenski odred na Mljetu.

Nema ni historiografskih radova o životu naših zatvorenika i interniraca u logorima i zatvorima: Mamuli, Kotoru, Albaniji, Šibeniku, Zadru, Volteri, Liparima, Udinama, logorima u Njemačkoj i dr. Zatim o suđenju u Kotoru, u februaru 1943. godine.

Takođe je malo napisano o ilegalnom partijskom radu poslije rasformiranja Orjenskog bataljona. Za ovaj period i nema potrebne arhivske građe što je i shvatljivo, s obzirom na teške uslove života ilegalaca, na doba kada je ovdje jedno vrijeme bijesnila kontrarevolucija i njen teror.

Razumije se da se o svim pitanjima nijesu mogle ni trebale pisati posebne studije ili monografije, jer bi to bilo vještačko i nenaučno usitnjavanje glavne teme o NOB-i koja je kao pokret, revolucija, jedinstvena i nerazdvojiva. Ali o svemu ovome nema ni članaka, makar i kratkih, u onom broju koliko je to pisano o drugim pitanjima. Nema ni prikupljenih sjećanja. Ova tematika je samo dodirivana uopšteno, napominjana u sklopu drugih radova. U listovima su se javila neka sjećanja, naprimjer o Mamuli, što je za pohvalu i primjer.

Biografski radovi, dati kao šire studije, koji iznose presjek društvenih zbivanja u doba u kojima ličnost živi i djeluje, ili oni obični, gdje se samo daju šturi biografski podaci, takođe nedostaju. Do sada su objavljena dva rada o narodnom heroju Nikoli Đurkoviću. Tom nesvakidašnjom ličnošću izvanrednih ljudskih, intelektualnih i moralnih kvaliteta bavili su se do sada Špiro Doklešić i Velimir Radović. Posljednji je obradio jedan krupan događaj u Nikolinom životu — izbor za predsjednika opštine u Risnu 1936. godine i zbivanja oko toga do 1941. godine — na osnovu arhivske građe, dok je drugi dio napisan u slobodnijoj interpretaciji Nikoline ličnosti. U prvom dijelu su ispravljene neke ranije činjenične greške, kao ona koliko je vremena Nikola bio predsjednik opštine i dr.

Arhivska građa u vezi sa ovom ličnošću je obimna i stvara potrebne naučne uslove za pisanje opširne studije o Nikoli Đurkoviću i njegovom dobu. Ona je već u radu, i ukoliko se ispune i neki drugi uslovi koji ne zavise od autora, dobili bi konačno ovu studiju.

Ovu ličnost potrebno je naučno, historiografski dati i iz nekih drugih razloga. Čitav splet okolnosti koji je doveo do njegove pogibije, u januaru 1943. godine ostao je do danas tajna. Njegove velike zasluge i sposobnosti u okupljanju naroda oko politike KPJ, visoko obrazovanje uz ličnu skromnost, dobrotu i neposrednost, demokratskičnost, i oratorski dar stvorili su narodnu legendu o Nikoli. Odavde do pretjerivanja je veoma blizu, a to može samo da šteti istinskom sjaju ličnosti ovog narodnog tribuna i dosljednog komunista.

Neadekvatnog ocjenjivanja u smislu uveličavanja ili snižavanja vrijednosti ovih ili onih događaja ili ličnosti iz naše lokalne istorije skoro da i mora biti u slobodnoj verbalnoj interpretaciji, jer ljudi ne mogu i ne moraju potpuno istovjetno ocjenjivati. Ali ako se pogrešna ocjena održava nekritički, ona može posredno uticati na iskrivljavanje istorijske istine. I zato se javlja potreba za

dokumentovanim pisanjem, sa oslonom primarno na arhivski dokumenat, kritički interpretiran, pa tek onda na drugostepene izvore-sjećanja i dr. Tamo gdje nema dokumenata povećava se vrijednost sekundarnih izvora. Međutim, treba stalno imati na umu da su to nesigurni osloni u kojima autor, po nekim zakonima ljudske prirode više piše o sebi i za sebe. To je naročito izraženo ukoliko se, naprimjer, sjećanje piše kasnije, udaljenije od događaja i ukoliko se nekritički i nestručno organizira rad na prikupljanju memoarske građe. Za ovaj posao postoje uputstva u arhivskim časopisima kao i članci koji na stručan način raspravljaju o ovakvim istorijskim izvorima.

Subjektivizam iskrivljuje istorijsku istinu i on je jedan od glavnih argumenata tzv. teorije distance u historiografiji, koja zastupa mišljenje da istoriju ne može pisati generacija koja ju je stvarala. To je, ipak, ekstreman stav i nije sasvim tačan. Ova generacija mora i može osvjetljavati zbivanja u kojima je učestvovala. Ona, čak, u tome ima i prednosti nad drugim a i moralno i politički je dužna ostaviti pisana svjedočenja generacijama koje će doći i koje će, i na osnovu njih, dati svoju analizu i sintezu prošlog. Danas je već sigurno: da je epopeja naše NOB-e i Narodne revolucije 1941-1945. godine kojima je rukovodila KPJ i Tito najslavnija stranica naše jugoslovenske istorije.

U Arhivu Herceg-Novoga čuva se oko stotinu biografija palih drugarica i drugova iz hercegnovskog i risanskog kraja. One sadrže osnovne podatke iz njihovih života, a sakupljene su poslije rata od strane boračke organizacije i istorijskih komisija pri partijskim komitetima.

Ličnosti Ilije Kišića, Janka Beka, Stijepa Šarenca, Daša Pavičića, Sava Ilića, Luke Matkovića, Milana Vukovića i nekih drugih zaslužuju da se posebno biografski obrade.

Ovaj kraj je dao plejadu boraca, članova KPJ i SKOJ i vnpartijaca koji su svojim učešćem u borbi za oslobođenje i socijalizam zadužili vječno ovu sredinu i zajednicu uopšte i položili za to živote. Njima su odata priznanja imenovanjem pojedinih objekata njihovim imenima, pisanjem o njima, i na druge načine. U tome velikih zasluga imaju boračka organizacija i autori napisanog.

Ali još ima, iako vrlo mali broj, onih o kojima se malo zna. Niko za to namjerno nije kriv. Ovo potvrđuju slučajevi Petra Jovovića, fabričkog radnika, proletera, člana KPJ, koga su ustaše uhvatile na izvršenju ilegalnog partijskog zadatka, na ulici u Zemunu 1942. godine, zvjerski mučili i ubili. Njegov rad i njegova fotografija dati su u knjizi *Zemun u NOB-i*. Ili Vojina Bulata, seoskog nadničara, hrabrog borca V brigade, koji je poginuo 1942. godine.

Istoriografija je, kako smo naveli, obradila mnoga pitanja iz našeg lokalnog pokreta kako onog predratnog tako i ratnog i time

pokušala rasvijetliti i ovjekovječiti našu borbu. U tome je njen značaj i za nauku i za ovaj kraj. Sve svečanosti, prigode i govori dođu i prođu, ali historiografski rad ostaje trajno svjedočanstvo, u ovom slučaju o generaciji koja je pripremala i izvela socijalističku revoluciju. Ona, naravno, nije mogla više nego što je učinila, iz mnogo razloga. Pored ostalog i ovaj posao je stvar lične darovitosti, stepena stručnosti i dobrovoljnosti, volje i ljubavi. Ovi radovi se ne mogu naručivati i dirigitirati u bukvalnom smislu tih riječi. Ali, nažalost, i kod nas se bilo stvorilo nekakvo tržište historiografije, gdje su se naručivali ovi i oni radovi, monografije mjesta, ili drugo, a u tim »agencijama« za pisanje nalazili su se čak i neki poznati profesori istorije sa nekih fakulteta. Čak se to reklamiralo i preko oglasa u dnevnoj štampi. Očito je bila u pitanju jagma za paušale i honorare, tj. komercijalizacija i istorijografije. Ostaci takvih grupa i »agencija« i danas postoje. Razumije se da ovdje ne spadaju oni koji su iskreno i bez materijalne koristi pomagali i pomažu rodnom kraju da postigne određene uspjehe u historiografskoj oblasti i drugom.

U svemu ovome važnije je nešto drugo. Treba nastojati stvoriti naučne i druge uslove za historiografiju. A to u prvom redu opet treba da rade stručnjaci, uz punu društvenu podršku. Neobično je važno imati arhivski sređenu dokumentaciju ili znati gdje se ona nalazi, zatim memoarsku građu, literarne i druge izvore. Sve se to mora steći u arhivima gdje se to dalje stručno tretira i postaje pristupačno naučnoj i drugoj javnosti, naravno pridržavajući se zakonskih propisa o arhivima i arhivskoj građi koji, između ostalog, tačno regulišu kada se ta građa može koristiti s obzirom na vremenski protek, u naučne i druge svrhe.

Smatramo potrebnim da se posebno kratko osvrnemo na doktorske disertacije. Do danas su se pojavile dvije. Jedna o predratnom revolucionarnom radničkom pokretu i druga o NOR-u u Boki Kotorskoj. Obadvije su odbranjene i na osnovu njih dva su lica dobila zvanje doktora istorijskih nauka. Jedna od tih distercija, i to ona o NOB-i, štampana je kao knjiga od 452 stranice u izdanju Vojnog dela iz Beograda, 1964. godine, u tiražu od 3500 primjeraka.

Dakle, dva strogo naučna rada bavila su se istorijatom radničkog pokreta od 1918. do 1945. godine u Boki Kotorskoj, pa prema tome i u hercegnovskom kraju kao njenom dijelu. Ove velike studije trebale bi sadržavati obilje podataka, analiza i zaključaka. Kao takve one predstavljaju veliki napredak u rasvjetljavanju naše zavičajne prošlosti, stvaraju solidne osnove za buduća istraživanja, jednom riječju znače određenu naučnu vrijedost.

U ovoj raspravi jedan broj radova smo tretirali kao historiografska uslovno, da bi pokazali opšti obim pisanja o našoj bliskoj prošlosti. Jasno je da taj broj tamo ne spada jer su rađena bez ikakvog

naučnog aparata. Prije svega, rađena su bez arhivskih dokumenata na osnovu ličnih ili tuđih sjećanja i tsl.

A sada nešto određenije o slabostima i propustima onog što je do sada napisano o našoj zavičajnoj bliskoj prošlosti.

Neke teme određivane su, takoreći za potrebe određenog trenutka, prigodno, na brzinu, da bi se pojavile štampane na sam dan proslave nekog značajnog datuma. Očito je da se ovo moralo odraziti na naučnost i objektivnost, uopšte na akribiju, koja je tako neophodan uslov svakog naučnog rada.

Jednostranost u sagledavanju istorijskih događaja, pa otuda i izvjesna nekritičnost, subjektivizam, neka pretjerivanja u ocjenama, nedostatak arhivskog dokumenta ili njegovo nekritičko korišćenje, ponegdje lakirovka, oslon na sjećanje, lične simpatije i antipatije, prećutkivanje grešaka, nedostatak ma kakvih ozbiljnijih sociološko-psiholoških analiza, naročito našega seljaka-partizana i sl. — sve je to opteretilo naše dosadašnje pisanje. Neke radove su pisali nesručnjaci pa je i to uticalo na njihovu opštu vrijednost.

Niz interesantnih istorijskih pojava ostao je netaknut, pored onih koje smo ranije naveli. Niko ni ovdje nije ozbiljnije analizirao fenomen MVAC (dobrovoljačke antkomunističke milicije) koja je bila u službi italijanskih fašista i četnika. Neosporna je činjenica da su ova dva okupatorova saradnika okupila u svojim redovima priličan broj ljudi poslije reformiranja Orjenskog partizanskog bataljona 28. maja 1942. godine. U MVAC i četnike bio je uključen i jedan broj pripadnika ovog bataljona, pored nekih došljaka i raznog ljudskog šljama, kako sa sela tako i iz priobalnog pojasa. U njihovim redovima bilo je prestrašenih, silom natjeranih, zavedenih ali i jedan broj ogorčenih antikomunista koji su se bili spremni vezati za svakoga, samo da bi, navodno, iskorijenili komunizam.

MVAC ili kako su drukčije nazivani »nacionalisti«, bili su u službi italijanskog okupatora i vršili nedjela kao što je strijeljanje partizana u Lipcima i pohod u Dalmaciju, u borbu protiv partizana. Njihovo rukovodstvo se zaista bilo prodalo okupatoru za porciju oriza i panjoku, kako je to bokeljski svijet primjećivao. Narodu, pored njihovih nedjela, bile su odvratne i njihove mrke uniforme i, naročito, kape beretaskog oblika na kojima se pričvršćivala duguljasta ovalna aluminijska pločica sa natpisom »BTG. VOLONTARI DELL'OR-IEN«.

Potrebno je naglasiti da je u redovima MVAC bilo ljudi koji su tu utjerani silom datih okolnosti, ali koji su ostali vjerni NOP-u i aktivno ga pomagali na razne načine.

Četnički pokret bio je zahvatio neka sela, a njegov prvi čovjek ovdje, komandant, bio je ranije komandant jednog Orjenskog bata-

ljona. Oni imaju svoje punktove u Zelenici i Herceg-Novom koji ih materijalno pomažu i obaviještavaju. Čak i poslije kapitulacije Italije četnici kontrolišu teritoriju nekih sela, a u samim danima kapitulacije uspijevaju uhvatiti nekoliko istaknutih partizana i poslati ih u smrt, na Zubce. Oni hapse i drže u zatvoru na »Kasarni« niz pripadnika NOP-a, silom privode njima sumnjive na njihove zbrojeve, gdje ih maltretiraju i sl. Njihove trojke vrše teške zločine u Sušćepanu, Ratiševini, Mojdežu, pa čak i u sred Herceg-Novoga.

Dakle, kontrarevolucija je i ovdje bila pustila korjene. O tome treba otvoreno, ali objektivno pisati, razotkrivajući uzroke koji su doveli do ovakvog stanja, poslije Slanog 1942. godine. Ne smije se ni pisanjem, niti na druge načine, stvarati, maltene, idilična ratna slika kao da je ovdje stalno živjela crvena republika, da je svak bio za NOP i da kontre nije ni bilo, ili ukoliko je i bila da nije predstavljala ništa. Tako se stvara lažna istorijska svijest o zavičaju. Nije samo neprijateljska propaganda bila zahvatila buržoaske i sitnoburžoaske slojeve, već ponegdje i običnog čovjeka, seljaka. Većina istaknutih ilegalaca poginula je na ovom terenu u to teško doba kontrarevolucije. Treba se samo sjetiti seljaka, člana KPJ, Mića Vavića koji je gladan i ranjen lutao Orjenom kao progonjena zvijer da bi naposljetku, izmučen, izvršio samoubistvo bombom. Ili »krvavog kola« na sred Herceg-Novoga oko odijela poginulih ilegalaca Nikole Đurkovića, Stijepa Šarenca, Sava Ilića i Daša Pavičića. Jednom našem izmučenom ilegalcu nijesu dali ni trešnju da pojede, da li iz straha ili mržnje, za njega je bilo svejedno, jer je padao od gladi.

Ima i drugih primjera iz nešto ranijeg doba. Prilikom inaugurisanja fašističke vlasti, ubrzo poslije kapitulacije stare države, u gradu je bio organizovan nekakav špalir građana, doček i povorka. Tu je bilo i pozdravnih govora »civilizovanim potomcima slavnih Rimljana«, zatim razna fotografisanja na svečanim tribinama, uz »camice nere« i tome slično. Sigurno da je ovdje bilo i prisile, da su mnogi ljudi morali ići u takve povorke, ali je istina da je postojao i jedan mali dio koji je u svojoj biti bio konformistički, pasivan, šetebandijerski i računčijijski.

Svakako da se u ovakvoj situaciji KPJ morala boriti za ljude, za diferencijaciju poštenih i ponekih zavedenih od onog malobrojnog dijela, koji je bio čak izgubio i osnovno osjećanje pripadnosti jugoslovenskoj zajednici.

Ovdje je interesantno pomenuti i mišljenje nekih istoriografa u pogledu režima okupacije. Naime oni zastupaju mišljenje da treba praviti razliku između njemačkog i italijanskog okupacionog režima. Režim njemačkog okupatora bio je daleko oštriji, strahovito svirep, hladan uz masovne represalije nad nezaštićenim stanovništvom. Italijanski je bio blaži, manje represivan, ali sa više lukavosti

i obmana da se postigne krajnji cilj. Osim ovoga italijanski narod, pored poznatih osobina njegovog nacionalnog mentaliteta i od ranije poznate nevojničke prirode, nije bio toliko zahvaćen fašističkom ideologijom, koliko njemački. Sve ovo treba kritički razmatrati prilikom izučavanja istorijskih pojava i kod nas ovdje u doba italijanske, odnosno njemačke okupacije. Italijani su u anketiranim krajevima dijelili tzv. »approvigionamento« tj. hranu lokalnom stanovništvu i time pokušavali uveliko manipulirati ljudima i porodicama. Osim ovog, oni su i nizom drugih perfidnih mjera nastojali privući stanovništvo sebi, pa je utoliko njihova politika bila opasnija, a zadaci i rad KPJ složeniji. Uzimajući u obzir sve komponente fašističke politike u ovoj anektiranoj oblasti plus čitav tvrđavsko-logorski sistem Boke Kotorske, možemo zaključiti da je ratna epopeja Orjenskog bataljona zaista izvanredan dokaz požrtvovanja naroda u borbi za slobodu i ogromne organizatorske sposobnosti KPJ i ovdje, kao i njene predvodilačke uloge.

Kada se tretira problem kontrarevolucije treba polaziti, između ostalog, i od grešaka koje je činilo, i partijsko rukovodstvo u ustanku. Treba imati na umu pisma koja su pisali CK KPJ i Tito i u kojima se oštro kritikuju partijska rukovodstva Crne Gore i Hercegovine zbog lijevih skretanja koja su se javila 1941. i 1942. godine. A naš MK i Orjenski bataljon samo su djelovi partijske, odnosno vojne organizacije Crne Gore. Partijski smo povezani za OK KPJ-Nikšića, a vojnički za Nikšićki NOP odred. Pisma su obavezna i aktuelna i za naš MK i za štab bataljona. Ovdje je utvrđeno da skretanja nije bilo. Činjenica je da je OK oštro kritikovao naše partijsko rukovodstvo zbog strijeljanja jednog četnog komesara, starog komuniste. OK u nekoliko pisama traži izjašnjenje povodom ovog slučaja. Lično Radoje Dakić potpisuje ova oštra upozorenja MK. Na sve ovo odgovara Krsto Crnogorčević koji će se kasnije predati okupatoru i postati kapitulat i špijun. U dnevniku partizana Manojla Manojlovića navodi se slučaj B.B. koga su uputili na višu instancu s primjedbom da se strijelja, ali je on, kako se u dnevniku kaže, srećom naišao na Luku Matkovića koji je istog ispitao i utvrdio da ovaj nije napravio nikakav delikt koji bi zaslužio najtežu kaznu, da je isti obični beznačajni brbljivac, pa ga je Luka oštro izgrdio i pustio!

I u arhivskoj dokumentaciji u vezi sa lijevim skretanjima ima protivurječnosti, pa je i to razlog da je treba kritički koristiti. U jednom izvještaju se tvrdi da skretanja nema, a u drugom da će se greške ispraviti! Jasno je da prilikom analize i zaključivanja o ovoj pojavi treba uzimati u obzir ratnu i revolucionarnu situaciju, neprekidnu aktivnost ne samo okupatora nego i klasnog neprijatelja i niz drugih teškoća koje prate svaku revoluciju i rat. Ali ovdje tre-

ba uzeti u obzir i neke lične karakterne osobine tadašnjeg sekretara MK Krsta Crnogorčevića koji je u jednom trenutku našeg ustanka skoro dominirao u partijskoj organizaciji i bio čovjek od povjerenja. Ova ličnost je bila do krajnosti surova, sumnjičava u sve i svakoga, čovjek koji je dolazio u sukob i sa poštenim ljudima zbog svog primitivnog dogmatizma. U pravom smislu riječi je patio od kompleksa unutrašnjeg neprijatelja i pravo je čudo kako nije napravio veliku štetu u smislu lijevih skretanja. Ipak je partijska organizacija znala to spriječiti, zahvaljujući svom unutrašnjem jedinstvu i ljudima kao što su bili Nikola Đurković, Luka Matković i drugi.

Jedan istorijski fakat ostao je duboko utisnut u svijesti partizanskih boraca i naroda ovog kraja uopšte. To je Slano, rasformiranje Orjenskog bataljona. Treba otvoreno reći da dosadašnja historiografija nije mogla dati opširan, objektivisan, naučan prikaz ovog događaja. Sve ovo što je do sada napisano nije moglo kompenzirati onaj intenzitet razmišljanja i interesovanja koje je kako rekospo i dalje prisutno. Ali to ne smije biti razlogom da se ovo mistificira, da se po svaku cijenu traži spoljni krivac, maltene, kao da je neko potcjenjivao jedinicu, da je neko žrtvovao i tsl. Zna se da je ondašnja situacija u Crnoj Gori i Hercegovini bila izvanredno teška i složena, da se trenutno mijenjala, da se kontra javljala naglo, da se partizanska zvijezda u toku noći zamjenjivala mrtvačkom glavom i da su se u takvim burnim okolnostima morale javljati greške i vojničke i političke. Ali se i o ovom pitanju često pretjeruje i lupa, ako ne na sasvim otvorena, a ono sigurno odškrinuta vrata. U svojoj osnovi u skoro svim radovima do sada, data je tačna ocjena ovog događaja iako to nije opširno analizirano, nije konkretizovano, nije se pisalo o ovoj ili onoj ličnosti, o tome šta je ko rekao i kako je rekao. Jednom riječju nije se taj problem usijavao, zaoštravao u dosadašnjoj historiografiji o našem kraju.

Primjera radi treba podsjetiti da je o ovom problemu nedavno pisala jedna vrlo kompetentna ličnost i to istinito i pošteno, iako ne opširno. Povod je bio onaj sporni dnevnik.

Nije stvar istorijske nauke da nagađa »šta bi bilo da nije bilo« nego da naučno analizira date istorijske činjenice, sagledava ih u kontekstu društvenih zbivanja uopšte i da daje naučni sud o određenom događaju.

Psihologija nagađanja i laičkog ocjenjivanja ovog ili onog događaja ili ličnosti iz naše najnovije lokalne istorije prisutna je i danas. Sa time nema nikakve veze historiografija, jer ona to onda ne bi ni bila. Subjektivizam i volutarizam mogu egzistirati u pričama, legendama ili željama pojedinaca.

Navešćemo nekoliko primjera neistorijske svijesti koja se ponekad potkrada u pričama i sjećanjima, a odnosi se na neke ličnosti.

Tako se pretjeruje u vezi sa ulogom koju je imao i vršio Krsto Crnogorčević u danima ustanka u ovom kraju. Nije on sve mogao i sve rješavao kako se to ponekad priča. Tu je bio MK i bataljonski biro i sva pitanja su se rješavala u partijskim organizacijama, na osnovu demokratskog centralizma. On je neko vrijeme bio sekretar MK i onako oštar i beskompromisan, a uz to radnik-komunist, koji je kao takav radio u Beogradu, ulivao je povjerenje, naročito višim partijskim instancama da će se dosljedno sprovoditi partijska linija. A tako je i bilo dok je bio na oslobođenoj teritoriji i niko nije ni u snu sanjao da će on postati izdajnik. Koliko se ide daleko u ocjeni ove ličnosti, pokazuju sumnje nekih danas da je on ranije bio zavrbovan od neprijatelja. To su već obične gluposti. On je bio u suštini kukavica čiji se karakter slomio kada se suočio sa jednom izvanredno teškom situacijom poslije onog što se desilo u Slano. Strah za goli život i glad otjerali su ga u ruke okupatora. To nije bio prvi slučaj u istoriji partije, takvih je bilo i u drugim sredinama i od toga se ne pravi nikakvo čudo i iznimka. Ovdje je interesantno da je njegove karakterne osobine proniknuo jedan vanpartijac i to zapisao u svom dnevniku, a da su se njegovi najbliži partijski drugovi strahovito iznenadili kada su čuli za njegovo kapitulanstvo.

Ili priče o jednom drugom vojnom rukovodiocu koji je prešao u suprotni tabor. I oko te ličnosti se stvara fama što bi bio ova-mo da nije bio tamo i tsl. Zatim priče o tome ko je bolje znao marksizam, ko je Marksov *Kapital* znao napamet a bio običan borac i dr. Često se operiše sa poluistinama koje su opasnije od laži, jer liče na istinu, jer se garniraju sa stvarnom istinom, pa stvaraju sumnju i nepovjerenje.

Ove primjere smo naveli iako oni sami po sebi nijesu vrijedni pažnje, zbog toga što i ovakve priče kojih će uvijek biti, potpomažu formiranje iskrivljene istorijske slike, koja je štetna.

I zbog ovog treba podsticati i pomagati pravi i koliko se može objektivniji, naučni tretman prošlosti.

Na kraju, možemo sa zadovoljstvom ipak utvrditi da je naš, hercegrovski kraj, ušao već u istoriografiju radničkog pokreta i NOB-e, čak daleko više nego mnogi drugi krajevi. Time su stvoreni potrebni naučni uslovi i osnove, zahvaljujući kojima se u budućnosti mogu očekivati još svestraniji i bolji istoriografski radovi na daleko višem stručnom i materijalnom nivou.